

*Ірина Володимирівна Музика,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент*

СВОБОДА І НОМОС ПРАВА: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ У СУЧАСНІЙ ДОКТРИНІ ЛІБЕРАЛІЗМУ

Поняттям «свобода» та «номос» у різні часи надався різний зміст залежно від міфологічних уявлень, релігійних та політичних ідеологій, рівня розвитку наукових знань, систем моральних та етичних цінностей та уявлень конкретних суспільств та людських спільнот.

Відповідно до «Словника античності» «номос» має кілька значень — (грецьк. *nomos* — звичай, вдача, порядок, закон): 1) Релігійна, етична, правова або традиційно-обумовлена норма, що має обов'язковий, загальнозначимий і незмінний характер. Як організуючий принцип грецького поліса, номос санкціонував основні встановлення різних сторін життя цивільної громади: права, релігії, моралі, звичаю. У більш широкому значенні поняття номос відноситься також до звичаїв і вдач інших народів. 2) З IV ст. до н. е. постанова особливих законодавчих комісій (*Nomothetai* і *Nomographoi*). 3) У філософії: а) світовий закон, у цьому сенсі вперше реконструюється у Геракліта¹; б) закон природи — у перипатетиків і епікурійців; в) в етиці та теорії природного права — антитеза природи; г) в теорії держави — поняття, протилежне сваволі і насильству. 4) У музиці — традиційний тип грецької мелодії з характерними рисами наспіву, ритміки, тональності та форми [8, с. 607].

За даними соціологічної енциклопедії «номос» походить від грецьк. *nomos* — закон, порядок (англ. *nomos*; нім. *nomos*) й означає закон; передбачений законом порядок; правовий порядок [9].

За даними «Великого юридичного словника» термін «номос» також вживається у кількох значеннях: 1) релігійна, етична, правова або традиційно-обумовлена норма, що має обов'язковий, загальнозначимий і незмінний характер; 2) у філософії: а) світовий закон (у Геракліта), б) закон природи (у перипатетиків і епікурійців); 3) в етиці та теорії природного права — антитеза природи; 4) в теорії держави — поняття, протилежне сваволі і насильству [4].

Американський соціолог П. Бергер визначає «номос» як когнітивно-нормативний комплекс, який впорядковує індивідуальний досвід членів суспільства, зберігає сенс і порядок в об'єктивних і суб'єктивних структурах, який знову і знову підтверджується в символічних об'єктах або символічних діях [11].

Заслужують також на увагу тлумачення змісту поняття «номос» у працях К. Шмітта та І. Ісаєва, які ми не наводимо за браком обсягу статті [10, 5].

На думку В. Бачиніна номос у правовому розумінні є здатністю права забезпечувати безпечне перебування цінностей життя, цивілізації і культури в соціальному просторі. Ауторегулятивні чинники цивілізації концентруються в номосі, стискаються в лаконічні, сповнені наказової сили та енергії імперативи, що змушують індивідів слухати і коритися. Номос права двоїстий за способом відношення до своїх адресатів. Стосовно тих, хто схильний добровільно, із внутрішньою готовністю відповідати його вимогам, він обмежується тим, що пропонує еталонні зразки належної соціальної поведінки за допомогою різних культурних форм. Для тих же, хто не бажає прислухатися до його наказів, він знаходить засоби і способи їхнього примусу до належної поведінки. В обох випадках він переслідує одну мету — упорядкування соціальних відносин, надання їх необхідної оформленості, яка потрібна для успішного розвитку цивілізації. З усіх можливих варіантів структурування громадського життя номос орієнтує на належні форми соціального порядку, які одночасно відповідають і універсальним принципам світобудови, і сутнісним властивостям людської природи та актуальним потребам цивілізації, що

¹ Геракліт розрізняв номос Божественний і номоси людські.

розвивається. У руслі дотримання цих орієнтирів стихія взаємодії безлічі людських воľ і характерів набуває нормативно-дисциплінарної оформленості і стає правовою реальністю [3, с. 221-222].

В умовах плинності сущого, постійних змін у бутті людей, наголошує В. Бачинін, номос дозволяє зберігати історичну спадковість у перетвореннях, що відбуваються. Без цього надійного нормативного «кістяка» не змогла б скластися жодна локальна правова цивілізація, для живої плоти якої необхідна надійна опора. Правова реальність постає як сфера життєдіяльності людей, узята в тому обсязі, в якому вона підлягає нормативно-правовому регулюванню. Структурована і впорядкована під безпосереднім впливом номосу, вона постає як одна з іпостасей нормативно-ціннісного континууму «цивілізація-культура» [2, с. 106].

Як видно з наведених визначень, проблема співвідношення свободи і номосу було однією з ключових проблем теоретичної і практичної юриспруденції, починаючи ще з античних часів. Якщо у період становлення ліберальної доктрини у правовій думці та юридичній практиці, щодо вирішення проблеми співвідношення свободи і номосу, актуальним було обґрунтування пріоритету індивідуальної свободи й нормативного закріплення гарантій та механізмів її реалізації, то в наш час актуальною є інша проблема — віднайдення шляхів запобігання правовій дисномії.

Правова дисномія характеризується втратою відчуття цілісності суспільства, розпадом його на множинність окремих «я», нівелюванням таких якостей, як законслухняність, доброчесність, справедливість, які раніше вважалися чеснотами, що позитивно характеризують особистість. Ситуація підсилюється процесами глобалізації та стагнації економіки, різкого падіння рівня життя, а відповідно й звуження кола можливостей індивідів. Спостерігається процес руйнування системи загальнолюдських цінностей як в наслідок насильницького розриву традиційних зв'язків як всередині нації, так і в окремих людських спільнотах (етносах, соціальних групах) через інкорпорацію до якогось більшого суспільства зі своїми законами та правилами життя та виживання індивіда.

Усе це окреслює стійку тенденцію останніх кількох десятиліть до викривлення або обмеження саморозвитку суспільного життя, що в свою чергу обертається руйнуванням нації, відсутністю патріотизму, втратою культурної ідентичності та орієнтирів, що визначають мету існування людини. Що у кінцевому результаті суттєво обмежує індивідуальну свободу, робить людину заручником у чужій грі інтересів.

Втім, ще Л. Гобгауз застерігав, що свобода нації і свобода індивіда — це парості на одному стовбурі, і їхній історичний зв'язок спирається не на випадковість, а на безперечну тотожність ідеї. Тож, ідеальне суспільство слід розуміти як сукупність, що живе й процвітає завдяки гармонійному зростанню всіх своїх складових частин, кожна з яких, розвиваючись у своєму власному напрямі та у згоді зі своєю природою, загалом має тенденцію сприяти розвитку інших частин. Бодай елементарний слід такої гармонії є в кожній формі соціального життя, що здатна підтримувати своє існування, бо якщо суперечливі пориви братимуть гору, суспільство може розпастися, а коли вони таки візьмуть гору — розпадеться. А справжня гармонія, що стоїть на другому полюсі, — це ідеал, який, можливо, людям і не під силу організувати, але який вказує напрям руху вперед. Прогрес суспільства залежить врешті-решт від вибору. Але припустити таке означає припустити, що напрями можливого розвитку кожного індивіда, кожного складового елементу соціального устрою не обмежені й не фіксовані. Є багато можливостей і курс, який зрештою вестиме до соціальної гармонії, — лише один серед них, а можливостей дисгармонії та конфлікту вкрай багато. Кожна конструктивна соціальна доктрина спирається на концепцію людського прогресу. Суть лібералізму полягає в розумінні, що прогрес не є наслідком певних механічних маніпуляцій, а є визволенням живої духовної енергії, яка живить соціальну структуру, збагачуючи та ошляхетнюючи духовне життя [6, с. 487-488].

Таким чином, у сучасній доктрині лібералізму проблема співвідношення свободи і номосу є надзвичайно актуальною і вимагає глибокого теоретичного осмислення у площині теорії і філософії права. Спробуємо окреслити основні аспекти проблеми.

В рамках сучасної доктрини лібералізму свобода і номос права, на нашу думку, не повинні розглядатися різними полюсами процесу розвитку суспільства, що зумовлюють коливання маятника у дихотомії порядок — хаос. Навпаки, в сучасних суспільствах номос і свобода є двома необхідними, взаємопов'язаними і взаємостабілізуючими елементами суспільного прогресу. Номос можна розглядати як конструктивний (прогресивний) суспільний порядок, заснований на наказових імперативах, які свідомо чи не свідомо виконуються переважною більшістю певної людської спільноти. Ці імперативи формулюються у природному спонтанному порядку, ніким навмисно не створеному, коли

в основі правил поведінки лежать закони природи та самоорганізації матерії, уявлення про добро і зло, етичні імперативи, норми моралі, звичаї, культурні традиції. Втім, порядок, що виникає і існує на основі певного номосу, буде прогресивним лише за умови існування в суспільстві вітальної, соціальної та духовної свободи індивіда. Конструктивним можна вважати такий порядок, що забезпечує відносно стабільний (еволюцій) та гармонійний природний і соціокультурний розвиток людських колективів (популяцій), що сприяє їх відновленню, фізичному та психічному здоров'ю.

В якості таких імперативів можуть виступати, наприклад, основні приписи або «закони». Зокрема, для християнського світу це Десять заповідей (Закон Божий) і смертні гріхи (гордіня, заздрість, обжерливість, хіть, гнів, пожадливість і смуток). Згідно з новою концепцією Ватикану, до списку смертних гріхів додано ще сім, які з'явилися на сучасному етапі розвитку суспільства. Вічні муки тепер загрожують також за «біотичні» порушення (такі, як контроль народжуваності), сумнівні, з моральної точки зору, експерименти (такі, як дослідження стоволових клітин), вживання наркотиків, забруднення навколишнього середовища, збільшення майнового розшарування, надмірне багатство і дії, які призводять до зростання кількості бідних.

Імперативи виступають у подвійній ролі: як критерії, відповідно до яких визначають межі свободи індивіда, і як моделі належної поведінки, покликані впорядкувати життя суспільства та сприяти його гармонійному та прогресивному розвитку. Втім, як свідчить тисячолітній досвід людства, така гармонізація впорядкування відбувається лише за умови існування свободи — тобто здатності і можливості індивідів роботи вибір на основі розрізнення добра і зла.

Втім, гармонія свободи і номосу знаходиться під постійною загрозою руйнування внаслідок ігнорування або перебільшення інтересів індивіда або ж суспільства, що призводить до встановлення деструктивного порядку і до дестабілізації — хаосу.

В основі дестабілізації може лежати деструктивна політика держави (етатизм) або ж поведінка окремих індивідів, певних спільнот, які впадають в іншу крайність — нехтування спільним благом і інтересами всього суспільства заради вузькоegoїстичних інтересів тощо. Ці та інші чинники дестабілізації докладно викладені у класичній праці Джона С. Мілля «Індивідуальна свобода й межі суверенності індивіда», наводити положення якої тут немає потреби [7].

У багатьох випадках тривала нестабільність або існування деструктивного порядку призводить до такого потворного явища, як правовий нігілізм (як на внутрідержавному, так і на міжнародному рівні). Основна шкода, яку завдає суспільству правовий нігілізм, на нашу думку, полягає не стільки у нехтуванні правом, скільки у некритичному або байдужому ставленні до наслідків своєї поведінки для соціуму в цілому, а часто і для самої особи чи певної соціальної групи.

Іншою формою дисномії є підміна права неправом. Слід погодитись з думкою В. Бачиніна, що соціум, в якому панують антагонізми, є осередком всіх видів неправи. У ньому існує стихія масової свідомості з його несвідомою схильністю до неумисного неправи. У ньому можуть свідомо культивуватися різні види ідеологічної брехні і завжди існують соціальні механізми по відтворенню злочинів. Найбільш небезпечним неправом стає в тих умовах, де вся державна машина починає працювати в режимі аристотелівської неправосудності, де вона, спонукувана пафосом заперечності, дозволяє собі використання будь-яких засобів заради досягнення своїх політичних цілей, де законодавча, виконавча і судова влада дозволяють собі свавілля, де функції правового механізму стають дисфункціями, а закони перестають відповідати критеріям справедливості. Поняття законності, гуманності, справедливості стають юридичними фікціями, уявними соціальними величинами. Неправо заявляє про себе, якщо міра примусу, вихідного від держави, перевищує межі, допустимі в цивілізованому суспільстві, і тому місце правового примусу займає неправове насильство. Воно припускає вилучення у об'єктів впливу їх природних прав на життя, здоров'я, людську гідність, вільне самовизначення. Згідно концепції П. Бурдьє, символічне насильство припускає такий стан масової свідомості, як «незнання». Для влади найбільш кращим є несвідоме, дорефлексивне прийняття людьми нав'язуваних їм нормативно-ціннісних стереотипів. Стан «незнання» припускає спрощені, неповні, перекручені, міфологізовані уявлення мас про суще і належне, необхідне і заборонене. У перманентній ситуації «незнання» люди охоче визнають легітимність будь-якої, в тому числі авторитарно-поліцейської, тиранічної, тоталітарної влади. Вони не схильні перешкоджати здійсненню символічного насильства над їх свідомістю і поведінкою і спокійно переносять дефіцит свобод і природних прав. Неправо, в якій би формі воно не виступало, є байдужим до проблем свободи і законності,

чинічно ігнорує корінні інтереси громадян і тому може існувати тільки в умовах відсутності громадянського суспільства [1, с. 252-254].

Таким чином, втілення сучасних ідей лібералізму в юриспруденції обумовило постановку та необхідність розв'язання ключових проблем сучасності — запобігання дисномії й проявам обмеження свободи людини шляхом втілення оптимальних моделей взаємодії свободи та номосу, як двох основних чинників, що зумовлюють існування конструктивного правопорядку та забезпечують прогресивний і гармонійний розвиток суспільства.

Використані джерела:

1. *Бачинин В.А.* Соціологія: Три курса лекцій студентам-юристам / В.А. Бачинин. — Харьков: Консум, 2003. — 576 с.
2. *Бачинин В.А.* Філософія права і преступлення / В.А. Бачинин. — Харьков: Фолио, 1999. — 607 с.
3. *Бачинин В.А.* Філософія права: словник / В.А. Бачинин, В.С. Журавський, М.І. Панов. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 408 с.
4. *Большой юридический словарь* [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://jurisprudence.academic.ru/9619/>.
5. *Исаев И.А.* Топос и Номос: пространства правопорядков / И.А. Исаев. — М.: Норма, 2007. — 416 с.
6. *Леонард Т. Гобгауз.* Апологія свободи // Лібералізм. Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — [2-ге вид.]. — К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. — С. 471-478.
7. *Міллер Д.С.* Індивідуальна свобода й межі суверенності індивіда / Д.С. Міллер // Лібералізм. Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — [2-ге вид.]. — К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. — С. 436-453.
8. *Словарь античности* / [пер. с нем.]. — М.: Прогресс; Лейпцигский Библиографический институт, 1989. — 705 с.
9. *Социология: Энциклопедия* / [сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко]. — Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2003. — 1312 с. [Электронная версия]. — Режим доступа: <http://www.encyclopedia.ru/cat/online/detail/38901/>.
10. *Шмитт К.* Номос Земли / К. Шмитт. — М.: Владимир Даль, 2008. — 672 с.
11. *Мир энциклопедий.* [Электронная версия]. — Режим доступа: <http://www.encyclopedia.ru/cat/online/>.

Музика І. В. Свобода і номос права: проблема співвідношення у сучасній доктрині лібералізму.

У сучасному суспільстві номос і свобода є двома необхідними, взаємопов'язаними і взаємостабілізуючими елементами суспільного прогресу. Втілення сучасних ідей лібералізму в юриспруденції обумовило постановку та необхідність розв'язання ключових проблем сучасності — запобігання дисномії й проявам обмеження свободи людини шляхом втілення оптимальних моделей взаємодії свободи та номосу, як двох основних чинників, що зумовлюють існування конструктивного правопорядку та забезпечують прогресивний і гармонійний розвиток суспільства.

Ключові слова: номос, свобода, дисномія, право, доктрина лібералізму, правопорядок, суспільний прогрес.

Музыка И. В. Свобода и номос права: проблема соотношения в современной доктрине либерализма.

В современном обществе номос и свобода являются двумя необходимыми, взаимосвязанными и взаимно стабилизирующими элементами общественного прогресса. Воплощение идей современного либерализма в юриспруденции обусловило постановку и необходимость решения ключевых проблем современности — предотвращение дисномии и проявлений ограничения свободы человека путем внедрения оптимальных моделей взаимодействия свободы и номоса, как двух основных факторов, обуславливающих существование конструктивного правопорядка и обеспечивают прогрессивное и гармоничное развитие общества.

Ключевые слова: номос, свобода, дисномия, право, доктрина либерализма, правопорядок, общественный прогресс.

Muzyka I. Liberty and nomos of law: ratio problem in the modern doctrine of liberalism.

In modern society, nomos and freedom are the two essential, interrelated and mutually stabilizing elements of social progress. Embodiment of the ideas of modern liberalism in the law led to the formulation and the need to address the key issues of our time — to prevent dysnomia and demonstration of the limits of human freedom by introducing the best models of the interaction of freedom and nomos, as the two main factors responsible for the existence of structural order and ensure a progressive and harmonious development of society. In the modern doctrine of liberalism problem value freedom and nomos is extremely important and requires a deep theoretical understanding of the plane theory and philosophers of law.

Key words: nomos, freedom, dysnomia, law, the doctrine of liberalism, the rule of law, social progress.